

V. N. Komissarovun lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi dilçilikdəki koqnitiv təkamül kontekstində

Ruşen Ramizoğlu

Xülasə. Təqdim olunan məqalədə görkəmli rus tərcüməşünası Vilen Naumoviç Komissarovun lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi müasir dilçilikdəki koqnitiv təkamül və antroposentrik elmi paradigma kontekstində ətraflı təhlil olunur. XX əsrin ikinci yarısında baş verən bu elmi dönüş tərcüməşünaslığın diqqətini statik mətnlərin formal müqayisəsindən tərcüməçinin şüurunda cərəyan edən dinamik və mürəkkəb mental proseslərin modelləşdirilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqatda Komissarovun elmi baxışlarının təkamülü, xüsusilə onun ədəbi xətti yanaşmadan koqnitiv yönümlü "makrolingvistik" konsepsiyaya keçidi izlənilir. Nəzəriyyənin əsasını təşkil edən ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları, həmçinin təklif etdiyi əsas tərcümə modelləri (situativ-denotativ, transformasiya-semantik və üçfazlı psixolingvistik modellər) koqnitiv müstəvidə yenidən qiymətləndirilir. Xüsusilə, situativ-denotativ modelin koqnitiv-freym yanaşmaları ilə əlaqəsi və onun ekvivalentsiz leksikanın tərcüməsindəki rolu göstərilir. Bununla yanaşı, alimin təsnif etdiyi leksik, qrammatik və kompleks şəkildə leksik-qrammatik tərcümə transformasiyaları sadəcə dil vahidlərinin əvəzlənməsi kimi deyil, tərcüməçinin zəhnində formalaşan konseptlərin rekombinasiyası (konkretləşdirmə, modulyasiya, eksplikasiya, kompensasiya və s.) üzrə mental əməliyyatlar kimi şərh olunur. Sonda Komissarovun lingvistik nəzəriyyəsi ilə müasir koqnitiv tərcüməşünaslıq arasında güclü dialektik varislik əlaqəsinin olduğu, bu irsin məşin tərcüməsi və süni intellekt sistemlərinin inkişafında böyük metodoloji əhəmiyyət kəsb etdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: V. N. Komissarov, lingvistik tərcümə nəzəriyyəsi, koqnitiv təkamül, tərcümə modelləri, tərcümə transformasiyaları

Səlcuq Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Konya, Türkiyə

E-poçt: rovshan@selcuk.edu.tr

Daxil oldu: 28 Mart 2026; Qəbul edildi: 16 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 İyul 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

V. N. Komissarov's Linguistic Theory of Translation in the Context of Cognitive Evolution in Linguistics

Rushen Ramizoglu

Abstract. The presented article provides a detailed analysis of the linguistic translation theory of the prominent Russian translation scholar Vilen Naumovich Komissarov within the context of the cognitive evolution and anthropocentric scientific paradigm in modern linguistics. This scientific shift, occurring in the second half of the twentieth century, redirected the focus of translation studies from the formal comparison of static texts to the modeling of dynamic and complex mental processes occurring in the translator's mind.

The study traces the evolution of Komissarov's scientific views, particularly his transition from a traditional linear approach to a cognitively oriented "macrolinguistic" concept. The categories of equivalence and adequacy, which form the core of his theory, as well as his main translation models (situational-denotative, transformational-semantic, and three-phase psycholinguistic models), are re-evaluated from a cognitive perspective. Specifically, the relationship between the situational-denotative model and cognitive-frame approaches is demonstrated, along with its role in translating non-equivalent vocabulary. Furthermore, the lexical, grammatical, and complex lexical-grammatical translation transformations classified by the scholar are interpreted not merely as substitutions of linguistic units, but as mental operations of conceptual recombination (specification, modulation, explication, compensation, etc.) formed within the translator's mind. Finally, the article emphasizes the strong dialectical succession between Komissarov's linguistic theory and modern cognitive translation studies, highlighting the profound methodological significance of this heritage for the development of machine translation and artificial intelligence systems.

Keywords: V. N. Komissarov, linguistic translation theory, cognitive evolution, translation models, translation transformations

---

Selcuk University, PhD in Philology, Konya, Türkiye

E-mail: rovshan@selcuk.edu.tr

Received: 28 March 2026; Accepted: 16 June 2026; Published online: 28 July 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

XX əsrin ikinci yarısında rus (sovet) dilçiliyində baş verən koqnitiv təkamül immanent strukturalizmdən antroposentrik elmi paradıqmaya keçidin əsasını qoydu. Rus dilçilər əsas diqqətlərini statik dil sistemlərinin deyil, informasiyanın emalının mental mexanizmlərinin, insan şüurunda biliklərin representasiya üsullarının və dilin idrak vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəldilər. Bu dövrə qədər bir qayda olaraq müqayisəli dilçilik çərçivəsində araşdırmalara cəlb olunan tərcümə prosesinin öyrənilməsi işi bu dəyişikliklərin təsiri ilə dərin bir təkamül keçirdi: tədqiqatçılar statik mətn məhsulunun (tərcümə mətninin) təhlilindən tərcüməçinin şüurunda baş verən dinamik mental prosesin modelləşdirilməsinə yönəldilər.

Metodlar

Bu tədqiqatda XX əsrin ikinci yarısından etibarən rus və sovet tərcüməşünaslığında baş verən paradıqma dəyişikliyi və V. N. Komissarovun elmi irsini araşdırmaq üçün fənlərarası metodoloji yanaşmadan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın nəzəri əsasını formalaşdırmaq məqsədilə V.N.Komissarovun müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş fundamental monoqrafiya və dərslikləri xronoloji və retrospektiv təhlil metoduna cəlb olunmuşdur. Tədqiqatçının erkən dövr əsərlərindəki ənənəvi xətti tərcümə yanaşması ilə sonrakı dövrlərə aid makrolinqvistik baxışları arasındakı təkamülü izləmək üçün tarixi-müqayisəli metod tətbiq edilmişdir. Məqalədə linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin mərkəzi anlayışları olan ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları aksioloji və funksional-kommunikativ təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Tədqiqatçı tərəfindən irəli sürülən situativ-denotativ, transformasiya-semantik və üçfazlı psixolinqvistik tərcümə modellərinin mahiyyəti struktur-funksional modelləşdirmə metodu vasitəsilə şərh olunmuşdur. Ənənəvi linqvistik kateqoriyalarla müasir koqnitiv dilçilik prinsipləri arasında dialektik varisliyi əsaslandırmaq məqsədilə konseptual analiz metodundan istifadə edilmişdir. V. N. Komissarovun təsnif etdiyi leksik, qrammatik və kompleks leksik-qrammatik transformasiyalar sadəcə dil vahidlərinin əvəzlənməsi kimi deyil, mental fəaliyyətin komponentləri kimi koqnitiv-freym təhlilinə məruz qoyulmuşdur.

Konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, modulyasiya, eksplikasiya və kompensasiya kimi transformasiya növlərinin daxili nitqdəki funksiyaları koqnitiv-evristik modelləşdirmə kontekstində dekonstruksiya edilmişdir. Tərcüməşünaslıqda elmi interpretasiya və deduktiv mülahizə metodlarından yararlanılmışdır.

Nəticələr

Keçmiş SSRİ-də tərcüməşünaslığın öyrənilməsinin bu yeni metodologiyasının təşəkkülü A.V.Fyodorov və Y. İ. Retskerin adları ilə sıx bağlıdır. A. V. Fyodorov öz elmi tədqiqatlarında tərcüməni psixi akt şəklində baş verən və nəticəsi orijinal mətnin başqa dilin vasitələri ilə yenidən yaradılması olan bir proses kimi dəyərləndirirdi. Y. İ. Retsker isə tərcüməşünaslıqda qanunauyğun uyğunluqlar nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur. Məhz adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz tədqiqatçılar XX əsrin ikinci yarısı rus və sovet tərcüməşünaslığının ən tanınmış simalarından biri, linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin banisi Vilen Naumoviç Komissarovun elmi baxışlarının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişlər. V. N. Komissarovun bu nəzəriyyəsi tərcümə haqqında mövcud təsəvvürləri sistemləşdirməklə yanaşı, sonrakı onilliklərin koqnitiv yönümlü tədqiqatları üçün də möhkəm təməl yaratmışdır. Tədqiqatçı hələ 1978-ci ildə nəşr etdirdiyi “Xarici ölkələr dilçiliyində tərcümə nəzəriyyəsi məsələləri” kitabında linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi haqqında bunları yazırdı: “Tərcümənin nəzəri öyrənilməsi üçün linqvistik təhlil metodlarının tətbiqi, uzun müddət dilçilərin diqqətindən kənarda qalmış xüsusi ünsiyyət növü olaraq dilin fəaliyyətini təsvir etmək yolu ilə onun kommunikativ mahiyyətini daha dolğun açmağa imkan verdi” (Komissarov, 1978, s. 3).

1990-cı ildə işıq üzü görən “Tərcümə nəzəriyyəsi. Linqvistik aspektlər” adlı kitabında isə V.N.Komissarov linqvistik tərcümə nəzəriyyəsini belə təsvir edirdi: “Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi, ilk növbədə, tərcümə prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlarının üzə çıxarılması və təsviri ilə məşğul olan deskriptiv nəzəri disipline ki, sözügedən qanunauyğunluqların əsasında bu prosesdə iştirak edən dillərin struktur xüsusiyyətləri və fəaliyyət qaydaları dayanır” (Komissarov, 1990, s. 36). Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi ideyasını inkişaf etdirdikcə V. N. Komissarov tərcümənin linqvistik bir eksperiment olduğu fikrini özü üçün qətiləşdirmişdir. O, 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi “Tərcümənin linqvistikası” adlı kitabında bununla bağlı aşağıdakıları yazırdı: “Tərcümə nəhəng bir təbii linqvistik eksperimentdir ki, onun gedişatında dillər və onların elementləri ünsiyyət prosesində müqayisə edilir, bərabərləşdirilir, bir-birini əvəz edir. Onun əsasında dil strukturunun təməl daşı hesab edilə bilən ən mühüm linqvistik qismən oppozisiya prinsipi dayanır” (Komissarov, 2009, s. 5).

V. N. Komissarov özünün son əsərlərində tərcümənin linqvistik problemlərini ümumi dil nəzəriyyəsi, dilin semantikasi, üslubiyyatı və normativliyi kontekstində nəzərdən keçirir. Bu əsərlərdə dilçiliyin tərcüməçiyə onun üçün normativ tövsiyələrin hazırlanması baxımından göstərə biləcəyi köməkdən bəhs edilir. Amma tədqiqatçının daha erkən dövrlərdə qələmə aldığı elmi əsərlərdə tərcüməyə əsasən orijinalın və tərcümə mətninin müqayisəsi üzərində qurulmuş ənənəvi yanaşma müşahidə olunur. Bu mənada V. N. Komissarovun elmi yaradıcılığını heç şübhəsiz, rus tərcüməşünaslığının keçdiyi inkişaf yolunun aynası da adlandırmaq olar.

Müzakirə

V. N. Komissarovun tərcüməyə dair elmi baxışlarının təkamülü rus tərcüməşünaslığındakı paradigma dəyişikliyi əyani şəkildə əks etdirir. Tədqiqatçı özünün ilk əsərlərində, məsələn, “Tərcümə haqqında söz” (1973) monoqrafiyasında, əsasən orijinalın və tərcümənin dil vahidlərinin müqayisəsinə yönəlmiş xətti tərcümə prosesi anlayışına sadıq qalırdı. Lakin artıq onun “Müasir tərcüməşünaslıq” (2002) əsərində və sonrakı tədqiqatlarında tərcüməçinin zehni fəaliyyətinin mürəkkəb təbiətinin mövcudluğunun qəbul edilməsi aydın şəkildə sezilir. V. N. Komissarov adı yuxarıda qeyd edilən “Müasir tərcüməşünaslıq” kitabında tərcüməyə dair elmi araşdırmalarda son

illərdə baş verən təkamülə belə təsvir edir: “Dilin formal strukturunun öyrənilməsində ciddi nəticələr əldə edən dilçilər öz tədqiqat sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirərək bura xarici dilçiliyin (makrolinqvistikanın) problemlərini də daxil etdilər. Bu çərçivədə dilin cəmiyyət, təfəkkür və reallıqla əlaqəsi, verbal kommunikasiyanın linqvistik və ekstralinqvistik aspektləri, insan cəmiyyətində informasiyanın təşkili və ötürülməsi üsulları kimi fundamental məsələlər nəzərdən keçirilir... Təbiidir ki, belə bir dilçiliyin tərcüməni öyrənmək imkanları ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır və indi bu fenomenin bir çox mühüm tərəfləri linqvistik terminlərlə təsvir edilə bilər” (Komissarov, 2002b, s. 26–27).

Elə 2002-ci ildə işıq üzü görən “Rusiyada linqvistik tərcüməşünaslıq” adlı bir başqa kitabında da müəllif sanki yuxarıdakı fikirlərinin davamı kimi bunları yazır: “Linqvistik tərcümə tədqiqatları makrolinqvistikanın sərhədlərini, xüsusən də dil təmasları və nitq kommunikasiyasının öyrənilməsi istiqamətində genişləndirdi. Bu tədqiqatlar həmçinin tərcümə fenomeninin hərtərəfli öyrənilməsinin dilçiliyin digər bölmələri üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərdi” (Komissarov, 2002a, s. 5–6). Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli dilçiliyin ənənəvi yanaşması tərcümənin mahiyyətini “qara qutu” içində gizlədir, yalnız orijinal mətnlə tərcümə mətninin müqayisəsinin aparılması ilə kifayətlənirdi. Linqvistik tərcümə nəzəriyyəsinin təşəkkülündən sonra ortaya çıxan koqnitiv yanaşma isə əksinə, orijinalın konseptosferinin (və ya koqnitosferinin) ötürücüsü kimi çıxış edən tərcüməçini, daha doğrusu onun zehində gedən koqnitiv prosesləri tədqiq edərək bu “qara qutu”nun şifrəsini tapmağa çalışır. Tərcüməçi orijinal mətnin müəllifinin mental reprezentasiyalarını tərcümə reseptorunun koqnitiv gözləntiləri ilə əlaqələndirir. Tərcümə fəaliyyətinin ikincil xarakteri mətnin yaradılması mərhələsindən əvvəl həmişə ilkin informasiyanın tərcüməçinin şəxsi koqnitiv sistemi prizmasından qəbulu, qiymətləndirilməsi və dərk edilməsi mərhələsinin gəlməsi ilə şərtlənir. Rus tədqiqatçı A. N. Usachyova “Tərcümə: linqvistik nəzəriyyədən koqnitiv modelə” adlı elmi araşdırmasında yuxarıda qeyd olunan koqnitiv prosesi belə təsvir edir: “Koqnitiv proses – insanın elə bir davranış növüdür ki, onun əsasında xarici stimulların təsirinə verilən şərti-reflektiv cavab deyil, hadisələr və onlar arasındakı əlaqələr haqqında daxili (ağıl/mental) təsəvvürlərin formalaşması dayanır. Hazırda koqnitiv tədqiqatlar yaddaşın strukturu və orada baş verən informasiyanın axtarışı, aktivləşdirilməsi və deaktivasiyası prosesləri haqqında müasir təsəvvürlər əsasında aparılır, ona görə də koqnitiv dilçilikdə model konstruktlar qismində insanın mental fəaliyyətinin koqnitiv strukturları və mexanizmləri çıxış edir” (Usachyova, 2011, s. 134).

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində ekvivalentlik və adekvatlıq məsələləri

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutan ekvivalentlik və adekvatlıq anlayışları koqnitiv kontekstdə yeni bir ölçü qazanır. Mətnlərin (orijinal və tərcümə mətninin) linqvistik baxımdan maksimum yaxınlığı kimi başa düşülən ekvivalentlik və kommunikativ rolun uğurla yerinə yetirilməsinə işarə edən adekvatlıq, sadəcə dil formalarının oxşarlığını deyil, müəllif, tərcüməçi və oxucunun mental sferalarının uğurlu uzlaşmasını da özündə əks etdirir. Digər tərəfdən “ekvivalentlik tərcümənin nəticələrinə, dillərarası kommunikasiya nəticəsində yaradılan mətnin orijinalın müəyyən parametrlərinə uyğunluğuna yönəlmişdir; adekvatlıq isə dillərarası kommunikativ aktın gedişat şərtləri, onun determinantları və filtrləri ilə, kommunikativ situasiyaya cavab verən tərcümə strategiyasının seçilməsi ilə bağlıdır” (Shveytser, 2009, s. 95).

V. N. Komissarov, Y. İ. Retsker və V. İ. Tarxov birlikdə yazdıqları və 1960-cı ildə çap etdirdikləri “İngilis dilindən rus dilinə tərcümə üzrə dərs vəsaiti. 1-ci hissə” adlı kitabda tərcümə edilən dildə ekvivalentləri mövcud olan sözlərin önəmini belə vurğulayırdılar: “Qeyd etmək lazımdır ki, ekvivalentləri mövcud olan sözlər tərcümədə böyük rol oynayır. Onlar mətnə digər sözlərin mənasının açılmasına kömək edən istinad məntəqələri rolunu oynayır. Onlar tərcüməçiyə dərhal mətnin xarakterini müəyyənləşdirmək, ismarışın mövzusunı təyin etmək, fikrini müəyyən bir məcraya yönəltmək imkanı verir” (Komissarov və b., 1960, s. 16–17).

V. N. Komissarov sonrakı tədqiqatlarında "...iki dilin strukturlarının və fəaliyyət qaydalarının nisbəti ilə müəyyən edilən nəzəri cəhətdən mümkün ekvivalentliyi və konkret tərcümə aktında əldə olunan yaxınlıq kimi dəyərləndirilən optimal ekvivalentliyi fərqləndirir" (Ilyashova, 2014, s. 88). Tədqiqatçının fikrincə hər iki halda ekvivalentlik sabit bir kəmiyyət deyil və buna görə də tərcümə ilə orijinalın yaxınlıq dərəcəsi müxtəlif ola, tərcümənin ekvivalentliyi fərqli səviyyələrdə müəyyən edilə bilər.

Müasir dövrdə də rus tərcüməşünaslığında tərcümədə ekvivalentlik və adekvatlıq məsələləri tədqiq edilərkən V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində bu mövzu ilə bağlı fikirlərinə tez-tez istinad edilir. Rus tədqiqatçı Y. V. Alyoshina "V. N. Komissarovun konsepsiyası tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsində" adlı məqaləsində alimin mövzu ilə bağlı fikirlərinin populyarlığını təsvir edərkən bunları yazır: "Bu nəzəriyyə yerli tərcümə təcrübəsində ən dolğun və ən populyar nəzəriyyələrdən birinə çevrilmişdir – hətta indi, bizim dövrümüzdə internetdəki tanınmış frilanser tərcümə platformalarında tez-tez "mətnin ingilis dilindən rus dilinə adekvat tərcüməsini yerinə yetirmək tələb olunur (Komissarova görə)" tipli sifariş tələblərinə rast gəlmək olar; müxtəlif tərcümə bürolarına iş qəbul zamanı çox vaxt "Komissarov metodikası"nı yaxşı bilmək və nümayiş etdirmək tələb olunur" (Alyoshina, 2016, s. 6).

Təbii ki, tərcümədə ekvivalentliyin və adekvatlığın önəmi ilə bağlı elmi müzakirələr bu gün də davam etməkdə, mövzu ilə bağlı fərqli fikirlər səsləndirilməkdədir (Həsənova, 2024; Məmmədova, 2025). Amma demək olar ki, bütün tədqiqatçıların ortaq fikrinə görə "ekvivalentlik və adekvatlıq kateqoriyaları dilin aksioloji kateqoriyalarına aid edilir, çünki onlar qiymətləndirmə xarakteri daşıyır" (Jirova & Sun, 2020, s. 90).

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində yer alan tərcümə modelləri koqnitiv proyeksiyada

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsindəki tərcümə modelləri orijinaldan tərcümə mətninə keçid məntiqini izah edən zehni əməliyyatların şərti sxemlərini təsvir edir. Bu modellərin hər biri tərcüməçinin koqnitiv fəaliyyətinin müəyyən bir aspektini əks etdirir. Məhz bu amil onları koqnitiv dilçiliyin müasir anlayışları ilə müqayisə etməyə imkan verir.

V. N. Komissarova görə əsas tərcümə modelləri bunlardır:

1. *Situativ-denotativ model.* Orijinalda təsbit olunmuş dildənkənar (ekstralingvistik) situasiyanın tərcümə dilinin vasitələri ilə təsvir edilməsini özündə ehtiva edən tərcümə prosesi. Bu zaman tərcüməçinin fərdi tezaurusunda mental ssenarilər aktivləşmiş olur.
2. *Transformasiya-semantik model.* Orijinalın dilinin nüvə strukturlarının tərcümə dilinin ekvivalent nüvə strukturlarına çevrilməsi və ardınca onların genişləndirilməsi. Bu, tərcüməçiyə konseptual əlamətlərlə (semlərlə) manipulyasiya etmək, daxili nitqdə konseptlərin rekombinasiyasını aparmaq imkanı verir.
3. *Üçfazlı psixolingvistik model.* Kommunikativ fazaların ardıcıl növbələşməsi, mətnin resepsiyası, yenidən kodlaşdırılması və yaradılması. Bu model tərcüməçiyə motiv və məqsəddən daxili proqramlaşdırma və verballaşdırmaya doğru hərəkət etmə imkanı yaradır.

V. N. Komissarovun 2000-ci illərdən başlayaraq yazdığı elmi əsərlərdə ətraflı təhlil etdiyi *situativ-denotativ tərcümə modeli* koqnitiv modelləşdirmənin klassik nümunəsidir. Burada tərcümə prosesi denotativ mental obrazının qurulması vasitəsilə dildənkənar situasiyaya müraciət kimi təsvir olunur. Rus tədqiqatçı A. M. Tyutebayeva "Tərcümə prosesinin modelləndirilməsi" adlı araşdırmasında situativ-denotativ tərcümə modeli haqqında bunları yazır: "Bütövlükdə bizi əhatələyən real gerçəkliyi təmsil edən denotativ bütün bəşəriyyət üçün universal xarakter daşıyır; nəticə etibarilə, hər bir təsəvvür edilən situasiya hər hansı inkişaf etmiş dilin köməyi ilə uğurla təsvir edilə bilər. Hər bir ismarışın əsas məzmununun hansısa dildənkənar situasiyanın əks olunmasından ibarət olduğunu

nəzərə alaraq, situativ tərcümə modeli tərcümə prosesini orijinalın dilində təsvir olunan həmin situasiyanın tərcümə dilinin köməyi ilə yenidən təsvir edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirir” (Tyutebaeva, 2013, s. 208).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərcümə modeli tərcümə vahidləri qismində mental freymlərin çıxış etdiyi müasir koqnitiv-freym yanaşmaları ilə birbaşa səsleşir. Freym biliklərin strukturlaşdırılmış çərçivəsi kimi tərcüməçinin tezaurusunda saxlanılan informasiyanı təşkil edir. Situasiya konteksti tərcüməçiyə fərdi semantik nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bu da dil dünyagörüşlərinin uyğunsuzluğunu kompensasiya edir və mədəniyyətlərarası maneələri aradan qaldırır. Bu model xüsusilə ekvivalenti olmayan sözlərin tərcüməsində və ya orijinalda təsvir olunan situasiyanın tərcümə dilində dil vasitələrinin seçilməsini birmənalı olaraq diktə etdiyi hallarda özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

V. N. Komissarovun müəyyənləşdirdiyi *transformasiya-semantik tərcümə modeli* elementar mənə komponentlərinin – semlərin üzə çıxarılmasına yönəlmişdir. Bu model çərçivəsində mətnlərin dillərarası eyniləşdirilməsi invariant elementar mənaların aşkar edilməsi hesabına baş verir ki, bu da koqnitivizm mövqeyindən mental leksikonda konseptual əlamətlərlə aparılan əməliyyatları əks etdirir. V. N. Komissarov “Tərcümə haqqında söz” kitabında bu modelin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi açıqlayır: “Hər bir semantik tərcümə modeli, yəni orijinalın və tərcümənin məzmun elementlərinin müqayisəsini nəzərdə tutan tərcümə nəzəriyyəsi, qaçılmaz olaraq bu məzmunun strukturunun təhlilini, orada hansısa elementar vahidləri və ya komponentləri fərqləndirmək bacarığını tələb edir” (Komissarov, 1973, s. 43).

V. N. Komissarovun tədqiqat işlərində geniş yer verdiyi *üçfazlı psixolinqvistik tərcümə modeli* isə tərcüməni tərcüməçinin kommunikativ rollarının ardıcıl növbələşməsi kimi nəzərdən keçirir. Birinci fazada tərcüməçi ismarışı alan şəxs rolunda çıxış edərək informasiyanın şifrəsini açır; ikinci fazada daxili kod dəyişikliyi baş verir (orijinalın dilindən tərcümə dilinə keçid); üçüncü fazada tərcüməçi ismarış göndərən rolunda çıxış edərək yeni mətn yaradır. Koqnitiv planda bu sxem nitq yaratmanın universal fazaları ilə səsleşir: motivin yaranması, məqsədin formalaşması, ifadənin daxili proqramının qurulması və onun sonradan daxili nitqdə genişləndirilməsi.

V. N. Komissarovun tədqiqatlarında linqvistik transformasiyalar mental əməliyyatlar kimi

V. N. Komissarov irəli sürdüyü linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi çərçivəsində tərcümə transformasiyalarının geniş təsnifatını təklif edərək onları üç əsas qrupa bölmüşdür: leksik, qrammatik və kompleks şəkildə leksik-qrammatik. Bu transformasiyalar ənənəvi olaraq iki dilin vahidləri arasındakı formal-məzmun əlaqələrini təsvir edir, lakin koqnitiv təkamül kontekstində onlar konseptual strukturların yenidən təşkili üzrə dərin zehni əməliyyatların xarici təzahürləri kimi başa düşülür. Başqa sözlə desək, koqnitiv aspektdə bu transformasiyalar müasir koqnitiv-evristik modellər çərçivəsində ətraflı təsvir olunan konseptlərin rekombinasiyası əməliyyatlarıdır.

Bu üç qrupda toplanan transformasiyalara V. N. Komissarov transkripsiya, transliterasiya, kalkalaşdırma, konkretləşdirmə, ümumiləşdirmə, modulyasiya, antonimik tərcümə, eksplikasiya (təsviri tərcümə), kompensasiya kimi leksik-semantik əvəzətmələri aid edir. Məsələn, *konkretləşdirmə* zamanı geniş mənalı sözün daha dar, konkret mənalı sözlə əvəz edilməsi baş verir. Paralel olaraq koqnitiv əməliyyat şəkildə konseptlərin rekombinasiyası prosesi gedir. Bir konsept öz əlaməti vasitəsilə bir başqa dilə keçirilir: mental konseptin prototipik və ya kontekstual əlamətləri ayrılır.

Ümumiləşdirmə isə tam tərsinə, dar, konkret mənalı sözün daha geniş mənalı sözlə əvəz edilməsi prosesidir. Bu zaman konseptin “udulması” koqnitiv əməliyyatı gerçəkləşmiş olur, yəni xüsusi mental konsept daha ümumi, integrativ konseptin strukturuna daxil edilir.

Modulyasiya mənanın məntiqi inkişafı, situasiyanın bir elementinin onunla məntiqi bağlı olan digər elementlə əvəz edilməsi, məsələn, səbəbin nəticə ilə və ya hissənin bütöv ilə əvəzlənməsi prosesidir. Bu zaman konseptual sxemin dəyişdirilməsi, məntiqi-denotativ münasibətlər əsasında freym daxilindəki əlaqələrin yenidən strukturlaşdırılması baş verir.

Eksplikasiya yolu ilə orijinal mətndəki tərcümə dilində ekvivalenti mövcud olmayan bir söz geniş açıqlama və ya izahla təsvir edilir. Elə bu səbəbdən eksplikasiya təsviri tərcümə adlanır. Koqnitiv proses olaraq bu konseptin parçalanması, yəni vahid mental konseptin onu təşkil edən konseptual əlamətlərə dekompozisiyasıdır.

Kompensasiya informasiyanın qaçılmaz itkilərini bərpa etmək üçün məna elementinin cümlənin başqa yerində və ya tərcümə dilinin vasitələri ilə ötürülməsi üçün istifadə olunur. Bu bir növ mətnin digər seqmentində itirilmiş məna elementinin yerinin doldurulmasıdır. Koqnitiv proses kimi kompensasiya konseptin yerdəyişməsi, mənanın ümumi invariantını qorumaq üçün ifadənin strukturunda konseptual fokusun köçürülməsi olaraq dəyərləndirilə bilər.

Göründüyü kimi, V. N. Komissarov tərəfindən müəyyənləşdirilmiş linqvistik tərcümə transformasiyaları, sözlərlə deyil, daha çox zəhndə formalaşan konseptlərlə işləyən tərcüməçinin qanunauyğun mental əməliyyatları kimi öz izahını tapır.

Nəticə

V. N. Komissarovun linqvistik tərcümə nəzəriyyəsi və müasir koqnitiv tərcüməşünaslıq dialektik varisliyə sahibdirlər. Tədqiqatçı tərəfindən işlənib hazırlanmış ekvivalentlik və adekvatlıq səviyyələri konsepsiyası, tərcümə modelləri və tərcümə transformasiyaları koqnitiv təkamülün zəruri pillələri rolunu oynamışdır ki, onlar olmadan rus tərcüməşünaslığında koqnitiv paradigmanın formalaşması qeyri-mümkün olardı.

Koqnitiv təkamül klassik dilçilik kateqoriyalarını yeni şəkildə interpretasiya etməyə imkan vermişdir: tərcümə transformasiyaları konseptlərin rekombinasiyası üzrə mental əməliyyatlar kimi izah olunmuş, denotatlar və situasiyalar freymlər nəzəriyyəsi terminləri ilə yenidən dərk edilmiş, mətnin pragmatik adaptasiyası isə mədəni-dil dünyagörüşlərinin asimmetriyasını aradan qaldırma prosesi kimi çıxış etmişdir.

V. N. Komissarovun irsi dilçilik, koqnitologiya və kommunikasiya nəzəriyyəsinin kəşşməsində müasir fənlərarası tədqiqatlar üçün möhkəm metodoloji baza kimi çıxış edərək öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu tədqiqatların nəticələri süni intellekt sistemlərinin işlənib hazırlanmasında, avtomatlaşdırılmış tərcümə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsində və linqvodidaktik yanaşmaların modernləşdirilməsində praktiki tətbiqini tapır.

Ədəbiyyat

- Alyoshina, Y. V. (2016). Kontseptsiya V. N. Komissarova v teorii i praktike perevoda. *Sovremennyye issledovaniya v oblasti prepodavaniya inostrannikh yazikov v neyazikovom VUZ-e*, (5), 3–10. Altayskiy gosudarstvennyy universitet.
- Həsənova, A. (2024). Tərcümə prosesində konseptual informasiyanın ötürülməsi problemləri və dilçilik modelləri. *Qədim Diyar Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 6(12), 45–52. <https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/45-52>
- Ilyashova, T. I. (2014). Perevod kak produkt i protsess dvuyazichnoy rechevoy deyatelnosti. *Evrasiyskiy forum*, 1(6), 84–94.

- Jirova, I. G., & Sun, S. (2020). Lingvisticheskaya kommunikativnaya model perevoda kak akt dvuyazychnoy kommunikatsii. «Lingvisticheskoye naslediye L. V. Shcherbi v svete sovremennoy nauki o yazike»: Sbornik nauchnykh trudov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (s. 87–90). Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta.
- Komissarov, V. N. (1973). *Slovo o perevode*. Mezhdunarodniye otnosheniya.
- Komissarov, V. N. (Tərt.). (1978). *Voprosi teorii perevoda v zarubezhnoy lingvistike*. Mezhdunarodniye otnosheniya.
- Komissarov, V. N. (1990). *Teoriya perevoda (lingvisticheskiye aspekty)*. Vysshaya shkola.
- Komissarov, V. N. (2002a). *Lingvisticheskoye perevodovedeniye v Rossii*. ETS.
- Komissarov, V. N. (2002b). *Sovremennoye perevodovedeniye*. ETS.
- Komissarov, V. N. (2009). *Lingvistika perevoda*. LIBROKOM.
- Komissarov, V. N., Retsker, Y. I., & Tarkhov, V. I. (1960). *Posobiye po perevodu s angliyskogo yazika na russkiy* (Chast 1). Izdatelstvo literatury na inostrannykh yazıkakh.
- Məmmədova, R. (2025). Müasir dilçilikdə tərcümənin koqnitiv-lingvistik aspektləri və mətn ekvivalentliyi. *Elmi İş Beynəlxalq Elmi Jurnal*, 19(1), 112–118. <https://doi.org/10.36719/2663-4619/125/112-118>
- Shveytser, A. D. (2009). *Teoriya perevoda: Status, problemı, aspektı* (2-ye izd.). LIBROKOM.
- Tyutebayeva, A. M. (2013). Modelirovaniye perevodcheskogo protsessa. *Fundamentalniye issledovaniya*, (6), 207–211.
- Usachyova, A. N. (2011). Perevod: ot lingvisticheskoy teorii k kognitivnoy modeli. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Yazıkoznaniye*, 1(13), 131–137.